

Fıkıhtan Hukuka Dönüşümün Tarihsel Etkisi¹

Nihat TOSUN² ve Ali ALTINBAŞ^{3*}

²Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Türkiye; nihat.tosun@usak.edu.tr

³Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, YL. Türkiye; alialtbs_@hotmail.com

*Sorumlu iletişim yazarı: alialtbs_@hotmail.com

Özet

Bu çalışmada, "Fıkıh" kavramının kavramsal gelişim süreci anlatılmıştır. Bu süreç fıkıhın, İslam hukuku kavramına dönüşmesi ve ilerleyen süreç içerisinde hukukun alt kavramı veya kaynaklarından biri haline gelmesini kapsamaktadır. Fıkıh kavramının mahiyetindeki değişim, hukuk ve İslam hukuku kavramlarının tanımları yapılarak ve aralarındaki ilişkiye yer verilerek anlatılmıştır. Hicri ikinci asırda ilimlerin tedvin edilmeye başlamasıyla fıkıh ilmide tedvin edilmiş, kuralları tespit edilmeye başlanmış ve fıkıh ilminin konusu, mahiyeti ve amacının ortaya koyulduğu fikhî kitaplar yazılmıştır. Fıkıh ilmindeki bu gelişim hicri dördüncü asrın sonlarında duraklamaya girmiştir. Duraklama dönemi fukahanın taklide yöneldiği, belirli mezhepleri seçerek onların dışında görüş ortaya koymadıkları ve içtihat kapısının kapandığının söylendiği dönem olmuştur. Hicri 656 yılında Bağdat'ın çöküşü ve Abbasi otoritesinin zayıflaması ve fıkıhta taklide yönelme bu devrin en önemli özellikleri olmuştur. Bağdat'ın çöküşünden 20. Asra kadar süren taklit, şerh ve haşiyelerin ortaya çıktığı dönemde fıkıh, toplumun üzerindeki etkisini de kaybetmeye başlamıştır. Özellikle Osmanlı Devleti padişahı III. Selim döneminde Batı tesiriyle getirilen yenilikler, bu yenilikleri takip eden süreçte Batı tarzı kurumların ve mekteplerin kurulması Batı hayranlığını oluşturmaya başlamıştır. Ortaya çıkan Batı hayranlığının etkisiyle Osmanlı sosyal ve siyasal yapısında fıkıhın etkisi azalmıştır. Batı ideolojilerinin etkisi artmıştır. Eğitimde medrese ve mektep arasında tarihsel olarak bir seçim de bulunan Müslüman halkın seyrinin mektep yönünde olması, fıkıhın, hukukun bir kaynağı olarak ve hukuktan aşağı görülmesi ve bozulma sebepleri gözetilmeksizin, medresenin mektepten yetersiz kabul edilmesi ile fıkıhtaki gerileme arasında paralellik bulunmaktadır. Çalışmada, Batı'ya yönelme, Batı tarzı eğitim veren mekteplerin kurulması ve fıkıhın hukuktan aşağı görülmesi arasındaki paralellik açıklanmıştır. Dindeki hükümleri konu edinen fıkıh ilminin gelişmemesi toplum nezdinde dinin de etkisini azaltmakta, özellikle ahlaki ve manevi konularda toplumsal cehalet ve huzursuzlukların çıkmasına sebep olmaktadır. Bugün İslam coğrafyası üzerinde yaşayan Müslümanlar İslam ideallerinde birleşmeleri gerekirken savaş ve kavga halindedir. Bu makalenin amacı fıkıh ilminin duraklaması, etkisini yitirmesi, anlamındaki daralma ve Batı'ya yönelme arasındaki ortak ilişkiyi açıklamak ve fikhî alandaki çalışmaların artırılması, fıkıh eğitimine önem verilmesi ve fıkıhtaki gelişmenin sağlanmasıyla, İslam dini kaynaklı ilahi hukuk sisteminin üstünlüğünü ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hukuk, Devlet, Kanun, Medrese

The Historical Effect of the Transformation from Fiqh to Law

Abstract

In this study, the conceptual development process of the concept of "Fiqh" is explained. This process includes the transformation of fiqh into the concept of Islamic law and its becoming one of the sub-concepts or sources of law in the following process. The change in the nature of the concept of fiqh is explained by making the definitions of the concepts of law and Islamic law and by including the relationship between them. With the beginning of the teaching of sciences in the second century of the Islamic calendar, the rules taught in fiqh science were determined. fiqh books were written in which the subject, nature and purpose of fiqh were revealed. In fiqh science This development stalled at the end of the fourth century of the Islamic calendar. The pause period is certain It has been a period when they were told that they did not choose the sects and put forward their opinions outside of them and that the door of ijtehad was closed. The collapse of Baghdad in 656 AH and the weakening of the Abbasid authority and the orientation towards imitation in fiqh were the most important properties of this period. Fiqh in the period when imitation, commentary and hashiyya emerged from the collapse of Baghdad until the 20th century, has started to lose its influence on society. Especially the Ottoman Sultan III. Selim The innovations brought under the influence of the west during his period and the establishment of western-style institutions and schools in the process following these innovations started to create the western admiration. The influence of fiqh in the social and political structure of the Ottoman Empire decreased with the effect of the admiration of the West. Western ideologies have increased their influence. There is a parallelism between the fact that the course of the Muslim people, who have a historical choice between madrasah and school in education, is in the direction of the school, the

¹ Bu makale, Uşak Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Fıkıh Dalında yazım aşamasında olan "Devlet Yönetim Sistemleri ve Çağdaş İdeolojik Akımların İslam Hukuku Bağlamında Değerlendirilmesi" isimli Yüksek Lisans çalışmasına dayanmaktadır.

fiqh is seen as a source of law and is inferior to the law, and the madrasa is considered inadequate from the school regardless of the reasons for corruption and the stagnation in fiqh. In the study, the parallels between the orientation to the west, the establishment of western-style education schools and the inferiority of fiqh to law are explained. The fact that the science of fiqh, which is the subject of the decrees in religion, has not developed, reduces the influence of religion in the society, and causes social ignorance and unrest in moral and spiritual issues. Today, Muslims living in the Islamic geography are in a state of war and quarrel, although they should unite in their Islamic ideals. The purpose of this article is to explain the common relationship between the stagnation of the science of fiqh, its loss of influence, the narrowing in its meaning and the westward orientation, and to reveal the superiority of the divine legal system originating from the religion of Islam by increasing the studies in the field of fiqh, giving importance to fiqh education and ensuring the development in fiqh.

Key words: Fiqh, Law, Government, Legislation, Medresseh.

1 Giriş

İlahi hikmet nazarında yaratılmışların en şerefli insanıdır. Allah (cc) insanı en güzel şekilde yaratmıştır. İnsan ise bu kendisine verilen bu şerefi ve üstünlüğü anlamakla ve kendisine bu değeri verene iman etmekle sorumludur. Kur'an-ı kerim bu gerçeği anlayıp iman eden insanı 'ahsen-i takvim' olarak nitelendirilirken, anlamayan insanı 'esfele sefilin' olarak tanımlanmıştır (Tin Suresi, 95/4-5; Taberî, 1995: 2835). İman; inanmak, güvenerek kalben tasdik etmek ve teslim olmak anlamına gelir (Bilmen, 2017: 111). İmanda samimiyet olması gerekir ki iman, gerçek olsun. Bu samimiyetin zahire yansıyan tarafı ibadettir. İbadet kelime olarak, "boyun eğmek, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma" anlamlarına gelmektedir. İbadet dinî bir terim olarak ise insanın Allah'a karşı saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar manasına gelir. Allah'a itaat ise O'na bütün emirlerinde itaat etmekle gerçekleşir. Bu, imanın bir gereğidir (İsfahânî, 2012: 667).

Yaratılışı gereği toplumsal ve medeni bir varlık olan insan (Aristoteles, 2018: 12; İbn Haldûn, 2004: 79), dünya hayatını diğer insanlarla karşılıklı ihtiyaçlar hiyerarşisi içinde geçirmektedir. İnsanların birbirlerine olan bu muhtaçlığı yaratılış gereğidir. Birlikte yaşamak zorunda olan insanların (Farabi, 36) aralarında bir nizamın gerekliliği zorunludur (Zuhaylî, 1994: 394). İnsanın diğer insanlarla veya oluşan toplum ile münasebetleri belli kuralları da beraberinde getirmiştir. Allah insanları fitraten bu kurallara uygun halde yaratmıştır. İlk insan olan Âdem'in (as) Dünya'ya gönderilmesi ve kendisine 10 sayfa ile emirlerin ve kuralların bildirilişi bu durumu ortaya koymaktadır. Allah (cc) insanı nasıl yarattı ise onun yaşamını sürdürürken uyması gereken kuralları da belirlemiş ve bildirmiştir. Hz. Âdem'den (as) Hz. Muhammed'e (sas) kadar gönderilen bütün peygamberler bu kuralları insanlara tebliğ etmişler ve itaat edilmesini istemişlerdir. Allah'a (cc) imanın bir gereği de emir ve yasaklarına itaattir (Siddikî, 1990: 129).

İnsanın yaratılışı gereği toplumsal halde yaşaması, insanlar arasında doğal olarak bir düzeni de gerekli kılmıştır. Bu düzene de devlet denilmiştir. Devlet yapı itibarıyla kendi içinde kurallar barındırmaktadır. Bu kurallara hukuk kuralları denilmiştir (Eryarsoy, 2013: 30). Hukuk kuralları ilahi ve beşeri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kuralları Allah'ın (cc) vahyine dayanılarak oluşturulanlara, ilahi hukuk kuralları, insanlar tarafından oluşturulanlara ise beşeri hukuk kuralları denmektedir (Gözler, 2015: 88; Kubalı, 1950: 200). İlahi ve beşeri hukuk kurallarının birbirinden farklılığına işaret edilen ayetler vardır: "Siz Allah'ı bırakıp sadece sizin ve atalarınızın taktığı bir takım isimlere (düzmece ilahlara) tapıyorsunuz. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Hüküm ancak Allah'a aittir. O kendisinden başka hiçbir şeye tapmamanızı emretmiştir. İşte en doğru din budur. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler." (Yusuf Suresi, 12/40; Taberî, 1995: 1005). Bu ayeti kerimede hükümün yalnızca Allah'a (cc) ait olduğu ve O'nun dışında hüküm koyan ve tapılan bütün her şeyin yanlış olduğuna vurgu yapılmıştır.

Devleti sistemleştiren kurallara hukuk kuralları denilmiştir. İslam, bir devlet düzeninin varlığını zaruri kılmış ve bu düzenin ana kurallarını da insanlara bildirmiştir. İslam'da devlet düzenini oluşturan bu kurallar fıkıh konusu içinde incelenmektedir.

Hicri ikinci asrın başlarında fıkıh ilminin tedvin edilmesi, kurallarının belirlenmesi ve fıkıh kitaplarının yazılmaya başlamasıyla fıkıhta büyük gelişmelerin gerçekleşmesi ve İslam devletinin büyümesi arasında ilişki bulunmaktadır. Bu gelişme hicri dördüncü asrın ortalarında son bulmuş ve fıkıh gerileme dönemine girmiştir. Tedvin döneminde, hadislerin de tedvin edilmesi ile iki grup ortaya çıkmıştır. Ehli hadis olarak ortaya çıkan grup; doğru bilgiye ulaşmanın tek yolunun Hz. Peygamber (sas) ve sahabenin rivayetleri olduğunu savunmuş, rey ekolü olarak ortaya çıkan grup ise doğru bilgiye ulaşmanın yolları arasına akıl yürütme, akıl ve zihin gücünü de dâhil etmiştir (Güler, 2011: 46; Zeydan, 2012: 191). Görüldüğü üzere ekollerin ayrıldığı nokta, doğru bilgiye ulaşmanın metodu olmuştur (Türcan, 2018: 32).

Duraklama döneminde bilgiye ulaşma yolları bir tarafa, içtihat kapısının kapandığı söylenmiş ve fakihlerin yeni içtihatlar koymaktan kaçınmasıyla fıkıh duraklamaya girmiş ve bu duraklama Bağdat'ın çöküşüne kadar devam etmiştir. Bağdat'ın çöküşüyle bu dönemi taklit, şerhler ve haşiyeler dönemi takip etmiştir. Bu dönemde de içtihat ortaya koymaktan çok daha önceki içtihatlar düzenlenmiş, önceki kitaplara şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Taklidin benimsendiği, şerh ve haşiyelerin yapıldığı bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde III. Selim dönemiyle başlayan yenilik hareketleri ile Batı tarzı askeri, siyasal ve sosyal yenilikler yapılmıştır. Batıya yöneliş, Batı hayranlığı ve Batı üstünlüğünü de beraberinde getirmiştir. Batı'nın bilimsel ve fikrî alandaki yenilikleri, sanayi inkılabı, Fransız İhtilali, Reform ve Rönesans hareketleri, Osmanlı Devletini de etkisi altına almıştır. Yine taklit dönemi içerisinde Batı üstünlüğünü kırmak amacıyla taknin (kanunlaştırma) hareketleri başlamıştır. Bunlardan en önemlisi 1876 yılında Ahmet Cevdet Paşa ve arkadaşları tarafından tamamlanan "Mecelletü'l-Ahkâmî'l-Adliyye"dir. Ağırıklı olarak Hanefi mezhebine göre oluşturulan bu

kanun kitabı Osmanlı Devleti'nin geri kalmasını önlemek amacıyla yapılmış bir çalışmadır. Bu çalışmadan sonra Mısır, Irak, Tunus ve Merakeş gibi devletlerde kanunlaştırma hareketleri başlamıştır (Zeydan, 2012:208).

Fıkıh alanındaki bu çalışmalar ile vahiy kaynaklı bir hukuk sistemi oluşturulmaya ve Batıya olan hayranlığın ve bağlılığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bunun nedeni; III. Selim döneminde batı tarzı mektep, mahkeme ve ordunun kurulmasıyla başlayan sürecin Batı hayranlığına dönüşmesi ile Müslümanların İslam fıkından uzaklaşmış, Batı ideolojileri ve Batı yaşantısını örnek almaya başlamış olmalarıdır. Fıkıhın taklit döneminde artan bu Batı hayranlığı; fıkıhın, hukukun bir alt dalı haline gelmesine sebep olmuştur. Fıkıhın hukuktan daha geniş bir manayı ihtiva ettiğini, fıkıhın ilerleyişinin ve eğitiminin önemini ortaya koymak için fıkıh ve hukuk kavramlarının mahiyetindeki farklılıkları ortaya koymak gerekmektedir. Fıkıhın geniş manasını hukuktan ayıran en temel özellik, fıkhıta maddi yaptırımların yanında manevi yaptırımların da bulunmasıdır. Bu fark kişiyi sadece başka kimseye veya topluma karşı değil, aynı zamanda kendisine ve Rabb'ine karşıda sorumlu hale getirmektedir. Yine bu fark toplumun maddi yapısının yanında manevi ve ahlaki yapısını da düzene sokmaktadır (Hamidullah, 1963: 51).

2 Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi ve tarihsel araştırma modeli kullanılmıştır. Bilgi toplamada ikincil veri kaynaklardan alan yazın taraması yapılmıştır. Alan yazın taraması araştırılan sorunla ilgili daha önce ve şu anda var olan bilgilerin bulunması, okunup, eleştirel olarak değerlendirilmesi ve rapor edilmesi sürecidir (Creswell, 2008). Nitel araştırmalar gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri toplama teknikleri kullanılır. Betimsel araştırmalarda konu, olduğu gibi araştırılır ve betimlenir araştırmacı elde ettiği bulguları dizgisel ve net bir şekilde düzenler ve yorumlar. Neden sonuç ilişkisiyle sonuca varır.

Çalışma evreni 17. yy ve 20. yy Osmanlı coğrafyası doğrultusunda, Türkiye ve yakın İslam coğrafyası çerçevesinde düşünülerek yazılmıştır. Kaynak olarak İslam tarihi, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi eğitim, sosyal ve siyasi düzenleri, ansiklopedi, İslam hukuku kaynakları ve İbn-i Haldun'un Mukaddime'si gibi sosyolojik kaynaklardan yararlanılmıştır. Fıkıh, hukuk ve İslam hukuku kavramlarının tanımları ve kavramsal gelişim süreçleri ele alınırken betimsel analiz yöntemi kullanılarak terimler arasında ki fark ortaya konulmuştur. Tarih kaynaklarındaki bilgiler betimsel analiz yöntemiyle yorumlanarak fıkıh ve hukuk terimlerinin tarihsel değişim süreci ve fıkıhın taklit dönemindeki sosyal, siyasal, askeri ve eğitim alanındaki değişimler ilişkilendirilmiştir. Bu yöntem doğrultusunda ilk aşamada elde edilen kaynaklar ve veriler taranarak konunun çerçevesi oluşturulmuş, bu çerçevede verilmek istenen ana tema belirlenmiştir. İkinci aşamada bilgiler düzenlenerek bir araya getirilmiştir. Üçüncü aşamada düzenlenen bilgiler doğrultusunda terimler tanımlanmış ve son olarak tanımları arasındaki ilişki ortaya konulmuştur.

Araştırmada sonuç olarak fıkıh kavramının anlamındaki daralma, fıkıhın hukuktan aşağı görülme ve taklit dönemindeki değişimlerin Batı doğrultusunda gerçekleşmesi arasındaki ilişki açıklanmıştır. Bu durumun ortadan kaldırılması, İslam ahlak ve esaslarına dayanan bir sistemin kurulması, fıkıhın anlaşılması, eğitiminin verilmesi ve kavramsal kargaşalardan kurtulmakla olacağı vurgulanmıştır.

3 Bulgular ve Tartışma

3.1 Hukuk

Fıkıh ve hukuk kelimeleri mana olarak aynı anlamda kullanılmakla beraber kapsam ve mahiyet bakımından farklılıklar içermektedir. Bu farklılıkları anlamak için hukuk, fıkıh ve İslam hukuku kavramlarının tanımlarını incelemek yerinde olacaktır. Hukukun sözlük anlamı, toplum içinde yaşayan kişiler arasındaki ilişkileri düzenleyen ve devlet gücüyle uygulamaya konulan kurallardır (Benk, 1986:5414). Hukukun bu evrensel tanımı, sadece kişiler arasındaki ilişkileri düzenlemesi, bireyin dışarıya yansıyan fiillerini incelemesi, emreden- yasaklayan ve serbest bırakan olmak üzere üç hüküm içermesi ve sadece devlet gücüne dayanan hükümler vermesi (ceza, geçersizlik, tazminat, iptal vb. gibi), hukukun mana olarak maddi yaptırımla işlevlik kazanan bir yapı olduğunu bizlere göstermektedir. Evrensel tanım olarak ansiklopedilere geçmiş olan hukuk tanımının, fıkıh kavramının muhtevasından ne kadar dar olduğu, makalenin ilerleyen bölümünde açıklanmıştır.

Hukuk, Arapça 'hak' kelimesinin çoğuludur. Hak kelimesi çok manalara gelir. Öncelikle Cenab-ı Hak'ın isimlerinden birisidir. Allah (cc) her şeyi bir hikmete göre yaratmasına ve yarattığı her eyleme 'hak' denilir. Hak kelimesi; Kur'an-ı Kerim, İslam, ilahi vahiy, hikmet manalarına da gelir. Mal, mülk anlamında, kişinin kendi tasarrufu da hak dairesine girmektedir. Hak'tan bahseden ilme ise hukuk ilmi denir (Bilmen, 2013: 12; Debbâğoğlu, 1979: 204).

İslam ilminde İlm-i Hukuk, Allah(cc) tarafından gönderilen Kur'an ve Hz. Peygamber'in (sas) sünnetine dayanır. İlm-i hukuk ve İslam kelimesi arasında ilişki bulunmaktadır. İslam, Allah (cc)'in Peygamberleri ile bildirdiği ilahi vahyin adıdır. İlm-i Hukuk, vahyedilen naslardaki kastedilen manayı anlama ilmidir (Zerkâ, 2007: 66).

Hukuk kelimesi bu şekilde tanımlandığında çerçevesi daha geniş olmakta ve kendisinden kastedilen manaya daha uygun olmaktadır. Aynı zamanda hukuk kelimesi, evrensel tanımın aksine bu şekilde tanımlandığında İslam, fıkıh ve şeriat kelimeleriyle uyumu söz konusudur.

3.2 Fıkıh ve İslam Hukuku

Fıkıh (الفقه), kelimesinin sözlük anlamı bir şeyi bilmek, tam olarak anlamak, şuurlu bir şekilde idrak etmek demektir (Cürçânî, 1983: 168; Halebi, 1968: 5; İbn-i Abidin, 1982: 34). Diğer manaları ise mevcut bilgi ile gaip bilgiye ulaşmak (İsfahânî, 2009: 642), konuşanın sözünden esas maksadını anlamak, din konusunda derin bilgi sahibi olmak, bir şeyin özüne vakıf olmak, kapalı bir şeyin

hakikatini anlamak, içinde hüküm barındıran kapalı bir manayı anlamak şeklinde de tanımlanmıştır (Cürcânî, 1983: 168; Bilmen, 2013: 13).

Fıkıh kelimesinin mahiyetine bakıldığında 'bilmek' manasına ek olarak içinde bir gayret sonucu elde edilen bilgiye ulaşmak manası da vardır. Bu halde fıkıh kelimesi kavrayış, sezgi, feraset, tefekkür ve ittifak manalarını da yansıtmaktadır. Kendisinin de bu özellikleri taşıyan kişi ise 'fakih' olarak isimlendirilmiştir (İbn-i Âbidîn, 1982: 34).

Fıkıh bir ilim dalı olarak zuhur ettiği zaman, istilâhî manada son halini almıştır. Kavramın geçirdiği süreç, fıkıhın sistemleşmesini ve çerçevesinin belli olmasını sağlamıştır. Böylelikle amacı, kapsamı ve metodu ortaya çıkmıştır. Fıkıh ilmi bu süreçte ilk olarak 'füru-ı fıkıh' ve 'usul-i fıkıh' olarak iki bölümde incelenmeye başlamıştır. Şer'î delillerden elde edilen hükümleri sistemleştirerek inceleyen bölüm 'füru-ı fıkıh', bu hükümleri elde etme yollarını inceleyen bölüm ise 'usul-u fıkıh' konusunu oluşturmuştur (Yaman ve Çalış, 2018: 21). Bu iki grup, fıkıhı, mahiyet bakımından değil metod bakımından ayrı tanımlamalar yapmışlardır (Türcan, 2018: 32).

Usulcüler fıkıhı, "Şer'î amelî hükümleri tafsili delillerine dayalı olarak bilmek" şeklinde tanımlamışlar ve hükme ulaşma metoduna, şer'î ve amelî konu çerçevesinde önem vermişlerdir (Koçak, 2017: 21).

Fakihlerin fıkıh tanımı ise, "delillerden çıkarılan Şer'î olan, ferî hükümleri bilmektir" şeklindedir (İbn-i Âbidîn, 1982: 34). Fakihler, hükümlerin elde edilmiş metodu üzerinde durmamışlar, usulcüler nazarında sahih olmayan bütün hükümleri, zaruri veya istidali tüm hükümleri fıkıhın konusu olarak kabul etmişlerdir. Fakihlere göre fıkıh; İslam'ın ibâdât, muâmelât ve ukûbâta yönelik hükümlerinin delillerle ele alınıp incelendiği ilimdir (Bilmen, 2013: 34). Mecellede geçen tanımı ise "Mesâil-i şer'iyye-i ameliyyeyi bilmektir" şeklindedir (Berki, 1978: 17). Bu tanımlarda itikâdi ve ahlaki konular fıkıhın çerçevesi içinde değildir. Fakat Ebu Hanife fıkıhı, "kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir" şeklinde tanımlamıştır. Ebu Hanife'nin fıkıh tanımına baktığımızda, itikâdi ve ahlaki konuların, ilmi kelam ve ilmi ahlak (tasavvuf) ilimlerini de kapsayan geniş çerçeveli yapısı göze çarpmaktadır. Takip eden dönemde Ebu Hanife'nin tanımının, 'amelen' kelimesi eklenerek fıkıhın sadece amelî konular ve onların hükümleri ile ilgilenen bir ilim dalı olarak kayıtlanması, fıkıhın tanımındaki mana değişimini bizlere göstermektedir. Fakihler bu tanımı kabullerirken, usulcüler ise İmam-ı Şafii'ye atfedilen, "fıkıh dinin amelî hükümlerini muayyen delil ve kaynaklardan çıkararak elde edilen bilgidir" tanımını kabul etmişlerdir (Karaman, 1996: 1).

Fıkıhın geçirdiği kavramsal süreç sonunda ulaştığı son manası, dinin ana kaynaklarından usulüne uygun hüküm çıkarabilme becerisine sahip müçtehit veya fakihler tarafından, ana kaynaklar ve yardımcı yöntemler kullanılarak, kişinin Rabbi, diğer kimseler ve toplumla olan ilişkilerini düzenleyen kurallar şeklinde olmuştur (Yaman ve Çalış, 2018: 22). Bu tanımlardan yola çıkarak fıkıh ve hukuk kavramlarını incelediğimizde hukukun evrensel tanımının, fıkıh tanımına nazaran çerçevesinin daha dar olduğunu görmekteyiz. Hukukun İslami tanımı ise daha geniş muhtevalı bir anlam içermekle fıkıhla aynı manayı taşımaktadır. Bu ilişkinin bir sonucu olarak fıkıh, İslam hukuku da denilmiştir. Fıkıh ilk tanımının kısıtlanmasıyla manası daralmış ve İslam hukukundan daha dar bir çerçeveye sıkışmış, İslam hukuku içinde incelenen amellerin hükümleri olarak tanımlanmaya başlamıştır. Geline bu noktada imani ve ahlaki konular fıkıh dâhil olmamış; fıkıh, hukuktaki hükümler olarak ele alınmıştır. Bu durum fıkıhı, hukukundan daha dar bir çerçeve içine sokmuştur (Bilmen, 2013: 14; Zeydan, 2012: 99). Bunun aksine diğer bir görüş ise hukukun genel tanımını ele alarak fıkıh terimi ile aynı anlamı barındırmayacağını savunmuştur. İnsanların toplumsal bir varlık olması ve bu toplumsal yaşamın, kural ve kaideleri beraberinde getirdiği bir gerçektir. Toplum düzene sokan bu toplumsal kurallara görgü kuralları, ahlak kuralları ve hukuk kuralları denilmektedir. Manevi içerikli olan ve yazılı olmayan görgü ve ahlak kuralları yaptırımlar açısından düzen sağlamada yeterli değildir. Hukuk kuralları ise barındırdığı çeşitli güçler ile insanları düzene sokar. Bu gücün bütün haline devlet denilmiştir. Doğum, ölüm, ticaret, savaş, evlilik ve benzeri gibi her yönden toplumu düzene sokan bu kurallara devletin kanunları denir. Ahlak ve görgü kurallarının yaptırımının eksik olması ve kişinin kendini düzene sokmasıyla ilgili manevi yaptırımların olmaması yönüyle hukuk, fıkıhtan eksik kalmaktadır. Sonuç olarak hukuk kelimesi yapılan ilk tanımıyla ele alınırsa İslam hukuku ifadesi fıkıh ile aynı manayı vermemektedir.

Genel mana da ise İslam hukuku ifadesindeki "hukuk", insanların birbiriyle ve toplumla olan ilişkilerini düzenlemeyi ifade etmektedir. Hukuk bu yapıyla kişinin kendisine karşı olan sorumluluklarıyla ilgilenmez. Hukukta toplumun sorunları ön plandadır. Örneğin intihar fiilini değerlendirdiğimizde hukukta bir cezası yoktur; lakin insanların birbirlerine ve topluma karşı olan fiillerine ek Allah'a (cc) ve kendisine karşı sorumluluklarını da bildiren fıkıh ilminde bu konuyla ilgili geniş bilgi yer almaktadır. Bu durum bize fıkıhın mahiyetinin hukuktan daha geniş olduğunu da göstermektedir (Türcan, 2018: 37-39).

Fıkıh ilminde inanç ve ahlak konuları yok demek yanlış olmaktadır. İslam dininde itikâdi konular dinin temelini oluşturmaktadır. Fıkıhın bu temelden uzak bir şekilde hüküm çıkarması mümkün değildir. Fıkıhın barındırdığı bu manalar değerlendirildiğinde dünyevi ve uhrevi bütün alanlarla ilgili hükümleri çıkarması yönüyle hukuk kelimesinden daha geniş bir mahiyete sahip olduğu görülmektedir (Zeydan, 2012: 104).

Fıkıh ilmi bütün fiillerin hükmünü bilmek olması dolayısıyla ilimlerin en değerlisi ve faydalı olanı diye nitelendirilmiştir (Nüceym, 1980: 14). Naslardaki hükümlerin bilinmesi ve bu hükümler doğrultusunda yaşamının önemi açısından fıkıh ilmi diğer bütün İslami ilimlerin kaynağı olarak görülmektedir. İnsanların bütün sorunlarına cevap verebilirliği açısından İslam fıkıhı, geçerliliğini bugün de devam ettirmekte ve bu özelliğiyle süreklilik ve umumiyetlik arz etmektedir (Zeydan, 2012: 104).

Fıkıhın, İslam hukukuna nazaran daha geniş bir anlamı haiz olması fıkıh ilmini hukuk ilminden ayırmaktadır. Bu durumda fıkıh, İslam hukuku denilmeyeceği gibi fakih olan birisine de İslam hukukçusu demek uygun değildir.

Kavramsal süreç içerisinde fıkıh kelimesinin İslam hukuku ile aynı anlama gelmesinin sebeplerinden birisi Batı'da ortaya çıkan ideolojiler ve oryantalistlerin fıkıhı, 'Islamic law' ifadesindeki gibi İslam hukuku olarak isimlendirmelerindedir. Bu ifadenin, bu

şekliyle İslam dünyasında kabul edilmesinde, son dönemdeki ekonomik, sosyal ve siyasal olarak Batı'nın üstün hale gelmesi rol oynamıştır (Yaman ve Çalış, 2018: 24). Cenab-ı Hakk ayetinde "İşte sizler, Allah yolunda harcamaya çağrılıyorsunuz. Ama içinizden cimrilik yapanlar var. Kim cimrilik yaparsa ancak kendi zararına cimrilik yapmış olur. Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, siz ise fakirsiniz. Eğer O'ndan yüz çevirecek olursanız, yerinize başka bir toplum getirir de onlar sizin gibi olmazlar." (Muhammed Suresi, 47/38) buyurarak, O'ndan ve onun hükümlerinden, onun düzeninden yüz çevirenlerin yerine başka toplumlar kuracağını bildirmiştir. Allah'ın (cc) hükümlerinin gerektiği gibi bilinmemesi ve uygulanmamasının bir sonucu olarak Batı'ya yönelme ortaya çıkmıştır (Taberî, 1995: 2253).

Fıkıh, İslam hukuku olarak kabul etmedeki diğer bir sorun ise İslam hukuku ifadesi ile hukuk kelimesi İslam kelimesi ile tamamen kutsallaştırılmakta ve hukukun beşeri olan tarafını gizlemektedir. Allah (cc)'ın egemenliğine dayanan İslam hukukunun, beşeri akla dayanan hukuktan farklı olduğunun anlaşılması gerekmektedir. İslam hukukunun doğrudan ilahi kaynaklı olması yanında ilahi kaynaktan akıl ile hüküm çıkarmanın olduğu yerler de vardır. Fakat fıkıhın ana kaynağının Allah (cc) olması dolayısıyla değişmeyen kuralları bulunmaktadır. Hukukun bu kutsallığı ancak fıkıh ile mümkündür. İslam kelimesinin başına gelmesiyle tamamen kutsallaştırılmaz. İslam hukuku ve fıkıh kelimelerinin kullanımına baktığımızda bu ayrımlar dikkate alınmayarak aynı manada kullanıldıkları görülmektedir (Yaman ve Çalış, 2018: 23).

İfadelerin kullanımında önemli olan taraf, bu ifadelerin kullanımında ulaşılmak istenilen genel amaçtır. Bu amaç Ahkâm-ı Şer'iy'e de ki hikmeti anlamak ve bu hikmetin kavranmasıyla dünya ve ahiret saadetini sağlamaktır (Bilmen, 2013: 40). Fıkıh tanımından bakıldığında insan mutluluğunun tek yolu Allah'ın kanunlarını ve kurallarını iyi bilip ona göre yaşaması olduğu aşikârdır. Bu ise fıkıh ile mümkündür. Yine fıkıh tanımlarından yola çıkarak fıkıhın mahiyetindeki genişlik diğer iki kavram olan hukuk ve İslam hukuku ifadelerinden daha kapsayıcıdır.

Fıkıh, İslam hukuku ve hukuk kavramların, değişim ve etkileşim süreçleri içerisindeki benzerliğin aynı İslam esaslarının temel alındığı medrese eğitimi ve Müslümanların sosyal hayatları içerisinde de görülmektedir. İslam eğitim sistemi, peygamber efendimiz Hz. Muhammed (sas)'in İslam dinini tebliğ etmeye başlaması ile birlikte başlamış, hicretten sonra Mescid-i Nebevi'nin inşa edilmesi ve burayı eğitim faaliyetleri için kullanması ile daha düzenli şeklini almış İslam esaslı eğitim şeklidir. İslam eğitim sisteminin 16. yy Osmanlı Devleti'nde Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar ki son halini almış klasik haline Nizam-ı Kadim denmiştir (Parmaksızoğlu, 1966: 9). Nizam-ı Kadim, klasik İslam düşüncesi ve uygulamalarına dayanan bir eğitim sistemidir. Bu döneme kadar ki fıkıh düşüncesi klasik düşünce ve uygulamalara dayansada, klasik sonrası İslam düşüncelerinin özelliklerini taşır. Klasik sonrası İslam düşüncesi özellikleri arasında mezhepler arası uzlaşma ve hoşgörü, ehli rey ve ehli hadis yakınlaşması, tasavvuf ve tarikat mektepleri ile diğer ulema arasındaki iş birliği yer almaktadır. Kanuni'den sonra III. Selim'in Fransız İhtilali'nin etkisinde kalıp askeri ve mali kurumlarında reformlar yapması Batı etkileşiminin başlangıcını oluşturmuştur. Vaka-i Hayriye denilen yenicilerin kaldırılması da bu başlangıç noktalarından birisidir (Berkes, 2012: 92).

18. yy'ın sonlarında Nizam-ı Cedit adı altında Osmanlı'da başlayan mali ve askeri değişimlere bağlı olarak eğitimdeki değişimler de başlamış ve İslam dünyasında eğitim kurumu olarak kabul edilen medreselere alternatif mektepler kurulmaya başlanmıştır (Beydilli, 2007: 175-178; Kansu, 1930: 55, 60; Ergin, 1977: 394; Antel, 1940: 441; Yaltkaya, 1940: 465; Ayas, 1948: 89; Uzunçarşılı, 1965: 67). İslam düşünce ve anlayışına dayanan medreseleri, mekteplerle aynı görmek hata olacaktır. Bu iki kurum arasındaki fark isim değişikliğinden de ötede yeni bir anlayışın hâkimiyetidir. Bu anlayış yeni bir bilgi anlayışı olarak mektepler aracılığıyla İslam toplumlarına aktarılacak ve değişim gerçekleşecektir. Mektepler çıkışıyla birlikte takip eden bir asır içinde İslam dünyasında medreselerden daha tercih edilir olmuş (Kansu, 1930: 66; Ergin, 1977: 400-406) ve 1920'lerden sonra tek eğitim kurumu haline gelmiştir. Mekteplerin pozitivist ve modernist bilim ve bilgi anlayışını benimsemesi (Fındıkoğlu, 1947: 44) ile bu dönem aydınları ve önde gelenleri bu bilgi anlayışının etkisinde kalmıştır. Bu düşünce ve akımın etkisiyle şeriat ve kanunun arasındaki dengeyi barındıran Osmanlı hukuk sistemi de değişmiştir. Osmanlı hukuk sisteminde, kanunlar şeriata göre dizayn edilmekte, özel ve kamu hukuku alanında şeriatın açık bıraktığı noktalar kanunlar ile doldurulmaktadır. Hukuk sistemi bu şekil üzerine kurulmuştur. Kanuniden sonra bozulan bu denge 19. yy'da Tanzimat ile birlikte şeriat/kanun dengesini iyice bozarak yerini kanunun şeriatın üstünlüğü prensibine bıraktı. Modern Devlet anlayışındaki her şeyi kontrol etme gerekliliği hukuk alanını fıkıhtan ayırmış ve düzenlemeler ile hukuku devletin eline bırakmıştır.

Tanzimat'tan sonra bu fıkıh hukuk ayrılığını takiben, Batı hukukuna uygun şekilde ticaret, ceza ve medeni kanunların düzenlenmesi (Beydilli, 1999: 25-64; Öz, 1997: 124; Yılmaz, 2003: 299-338), Osmanlı mahkemelerinde sorunlar yarattı. Bu modern tarza uyum sağlamak için, modern hukukun okutulduğu ve modern hukukçuların yetiştirildiği mekteplerin açılması, ticari ve sosyal alanda bu yeni hukuk tarzına uygun nizamiye mahkemelerinin kurulması, fakih ve ulemanın yanında yeni bir hukukçu grubu çıkarmıştır. Bu hukukçularla birlikte şeriat değil Kara Avrupa hukuku anlayışı Osmanlı'da hâkim olmaya başlamıştır.

Batı anlayışını oluşturan sanayi devrimi, Reform ve Rönesans hareketleri, aydınlanma ve pozitivism dönemleri modernite denilen bir olgu yaratmıştır. Aydınlanmacı anlayışa sahip insanlar ve bunların oluşturduğu toplumlar anlamına gelen modernist anlayış, herkesin batı halkları gibi sekülerleşmesi ve medenileşmesi üzerine bina edilmiştir. Bu anlayış insanları ve sistemleri ölüm ötesi ahiret inancından koparan ve tamamen dünyaya çeviren bir yapıya sahiptir. İslam dünyası bu anlayışa karşı Batı'dan sadece fen ve teknoloji alanında faydalanmayı, dini ve kültürel anlamda kendi inançlarına bağlı kalmayı hedeflese de süreç Müslümanları Batılılaşmaya itmştir. 20. yy'a gelindiğinde medreselerin artık kaldırılması gerektiği inancı Müslümanlar tarafından dillendirilmekteydi. Fıkıhın ve medreselerin toplum tarafından benimsenmeyişi ve hukukun gölgesinde kalması, İslam fıkıhının,

hukukun kaynağı olarak görülmesine, mekteplerinde medreselerden daha aktif ve genel bir şekilde hatta medreselerin verdiği eğitimleri de kontrolde tutan bir yapıya ulaşmasına sebep olmuştur.

Fıkıhın temel kaynağı Kur'an, sünnet, icma ve kıyastır (İbn-i Âbidîn, 1982: 245). Fıkıhta bir hükmün meşruiyeti müçtehit tarafından verilmesine bağlıdır (Yaman ve Çalış, 2018: 22). Fıkıh ilk doğuşundan günümüze asr- ı saadet, hulefa-i raşidin, tabiin, müçtehit imamlar, mezhepler, taklit ve taknin dönemi şeklinde dönemlere ayrılmıştır (Zeydan, 2012: 112). Bu süreçte, Mecelle ile başlayan taknin dönemi diğer dönemlerden farklı olarak batı tarzının örnek alındığı bir dönem olmuştur. Mecelle'de medeni kanun, borçlar ve usul hukuku ile sınırlı kalmıştır. Mecelle fıkıhın geleneksel yönteminden farklı bir şekilde oluşturulmuştur. Yani fıkıh mirasından bir görüş deposu oluşturulmuş ve modern dönemin sorunlarına uygun olan görüş seçilerek kanun haline getirilmiştir (Zeydan, 2012: 208). Burada dikkat çeken diğer bir husus, hükümlere meşruiyet kazandıran mercinin fakih ya da müçtehitler değil devlet olmasıdır.

Fıkıhın geçirdiği tarihsel süreç içinde kanun koyucular tarafından şekillendirilmesi onu hukuk yapmıştır. Bu değişim İslam dünyasında fıkıhı, hukukun bir parçası ve hukuku fıkıhtan üstün görmeye itmiştir. Lakin fıkıh gerektiğinde hukukun tam bir kaynağı olarak görülmekle birlikte aynı zamanda hukuktan bağımsız bir geçerliliği olan yapıdır (Zeydan, 2012: 104; Yaman ve Çalış, 2018: 23). Fıkıhın hukuk ile eşit görülmesi bir hata olacaktır. Fıkıhın bugünkü sorunu bu anlayış olduğu gibi diğer bir tehdit ise seküler dünya görüşünün sunduğu ahlak ve yaşantı tarzıdır. Eğitim sistemi içinde İslam dininin ortaya koyduğu manevi içerik (Eygi, 2018) yani fıkıh eğitimi düzgün biçimde sağlanmadığı sürece İslam toplumlarındaki Batı eğilimli değişim devam edecek ve sosyal olarak dünyaya yönelik seküler bir hayat tarzı benimsenecektir. Bu yaşam tarzı da insanları maddiyatçı, doyumsuz ve bencil bir hale sokmaktadır. Bunun sonucu olarak mutsuz insanlar ve mutsuz toplum meydana gelmektedir.

Fıkıh ve İslam hukuku alanında İslam toplumu içinde bilgi eksikliklerinin olması, din konusunda çok basit bilgilerin bile bilinmemesi, ben Müslümanım diyen birçok insanın İslam kelimesinin anlamını söyleyememesi, eğitimdeki değişimin sonuçlarını bize göstermektedir. Bu değişimin ilk yapılmaya başladığı dönemlerde amacın gelişmek olması, askeri ve siyasi alanda devlet otoritesinin güçlendirilmesi için yapılması sonuç vermiş olsa da değişim devamında asimile olmayı getirmiştir. Batı tarzı mekteplerin, İslam eğitiminin verildiği medreselerin alternatifi olması, Müslümanları sekülerleşmeye götürmüştür. Fen ve teknoloji alanlarında İslam dünyasının gerilemesi ve Batı'nın bu konuda ilerleyişi (Yaltkaya, 1940: 463-467; Karal, 1954: 141; Uzunçarşılı, 1965: 6; Atay, 1983: 133-144) İslam dünyasını Batı'yı takip etmeye itmiştir. Bu takip fen ve teknoloji alanıyla sınırlı kalmamış, ahlak ve yaşantı alanlarında da Batı, Müslümanlar tarafından üstün görülmüştür. Bu durum Müslümanları Batı'ya benzemeye ve medeniliğin Batı'da olduğuna, ancak Batı ideolojilerini takip ederek gelişmenin sağlanacağına inandırmıştır. Bu doğrultuda yapılan yenilikler, açılan mektepler, oluşturulan kanunlar ve mahkemeler İslam ve fıkıh geri plana itilmiştir. Fıkıhın mahiyeti göz önüne alındığında ilahi emir ve yaşama gayesinden dolayı fıkıhın öneminin ortaya koyulması, İslam ve fıkıh eğitiminin yaygınlaşması hem dinî hem dünyevî açıdan büyük önem taşımaktadır.

4 Sonuç

Bütün kavramlarda olduğu gibi İslam literatüründeki kavramların tanımlarının doğru bir şekilde yapılabilmesi için bu kavramların tarihsel gelişim süreçlerini çok iyi analiz etmek ve sentezlemek gerekir. Bu işlemlerin titizlikle yapılması kavramın, kapsayıcı ve onun bütün yönlerini yansıtan en doğru tanımını ortaya koymada yardımcı olur. İnsan doğasının gereği olarak oluşan devlet olgusunun kuralları olan hukukun temelini Allah'a (cc) dayanması şarttır. Fıkıh, İslam hukuku ve hukuk kavramlarının geniş tanımlamaları ve bu kavramların arasındaki ilişki, zaman içerisinde manalarında gerçekleşen daralma, genişleme veya değişimler ve buna bağlı olarak bu kavramların bugün hangi anlamda kullanıldıkları fıkıhın gerekliliğinin ortaya konması açısından önemlidir. İnsanı yaratan Allah'ın, insanın yaşamı boyunca uyması gereken kuralları da yarattığı ve bu kuralların kapsayıcılığı vurgulanarak, hukukun iki alanı olan ilahi ve beşeri hukuk kuralları arasındaki farkın ortaya konulması ve ilahi hukuk kurallarının bağlayıcılığı, daha kalıcı ve geçerli olduğuna açıklık getirmek önem arz etmektedir. İnsanların ancak ilahi hukuk kurallarına uyarsa mutlu olabileceğini, insanın bu dünyada yaşam amacının bu kurallara uymak olduğu ve gerçek bir düzenin bununla mümkün olacağı ortaya konulmalıdır.

Kavramların değişim süreçlerinin tarihsel başlangıcı ile İslam dünyasındaki sekülerleşme ve mutsuzluğun başlangıçları aynı zamana rast gelmektedir. Sosyal, siyasi ve askeri sebeplerle Osmanlı döneminde başlayan bu değişimlere insanların İslam inancından kopmaya başlaması ve seküler yaşantıların cazip hale gelmesi sebep olarak gösterilebilir. Ancak bu değişimdeki olumsuz tarafların fazla olmasındaki sebeplerden birisi insan nefsi olduğu gibi diğer bir tarafta devlet idaresinin mükemmeli Batı'ya yönelişte aramasıdır. Bu yöneliş doğrultusunda gerçekleşen olaylar, askeri, siyasi ve sosyal alanlarda değiştirilen kurumlar ve sistemler, Batı örnek alınarak veya Batı'nın öngördüğü ilkeler doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde III. Selim ile başlayan bu değişim Batı hayranlığına dönüşerek Batı'nın yanlış anlayışlarının ve ideolojilerinin de Müslümanlar tarafından benimsenmesine neden olmuştur. Batı'ya yöneliş ve fıkıhın gelişmeyişinden dolayı İslam dünyasındaki Müslüman halkın çoğunluğu din konusunda taassup ve taklide yönelmiştir. Ramazan aylarında televizyondaki dini programlarda komik ve anlamsız, cevabı basit soruların sorulmasının, üniversite mezunu Müslüman halkın bile İslam, şeriat, din, mezhep ve benzeri temel kavramlarının mahiyetlerini bilemeyişini bu durumun bir sonucudur. Taassup ve taklide yönelmeden dolayı düştüğümüz bu gerilik, içinde bulunulan kavram karmaşasının ortadan kaldırılması ile bir nebze düzeltilebilmektedir. İslam coğrafyası üzerinde yaşayan Müslümanların, İslam kelimesinin anlamı sorulduğunda sadece Müslümanlık olarak değil İslam'ın diğer manaları olan teslimiyet, birlik, beraberlik, kardeşlik ve tek Allah'a inanılan tevhit dini olduğunu bilerek cevaplamaları gerekmektedir. Kavramların ne anlama geldiğinin bilinmemesi veya yanlış bilinmesi, Müslümanların seküler hayat tarzına yönelmeleri ve bilgi sahibi oldukları dini konularda bile

bilmiyormuş gibi davranmaları, ihlas eksikliği gibi sebeplerden dolayı Müslümanlar din cahilliğine maruz kalmaktadır. Bu cahillik ise her alanda Müslümanları geri bırakmaktadır. Hatta bununla kalmayıp İslam dünyasını kontrol etmek için yetiştirilen sözde İslam âlimleri ile Müslümanlar dini, kültürel ve tarihsel alanlarda cahil bırakılmakta ve kolayca yönlendirilebilmektedir. Önemli kavramlar olan fıkıh ve hukuk kavramlarının geniş tanımlarının ve birbiri arasındaki ilişkinin bilinmesi ve fıkıh eğitiminin öneminin kavranması, Müslümanlar açısından Batı'nın etkisinde kalan değil ilk çıktığı zamandan yakın zamana kadar Batı'yı etkisinde bırakan, Batı'ya gerçek hakkın ve özgürlüğün şeklini ve şemalarını öğreten yüce dinimiz İslam'ın ilâhî hukuk sisteminin üstünlüğünü ortaya koyacaktır. Bu şekilde İslam fıkıhının zenginliği ortaya çıkacak, İslam hukuk sistemi ile gelişim ve ilerleme sağlanacaktır.

5 Kaynaklar

- Aka, İ. (1992). *Doğuştan günümüze büyük İslam Tarihi (C.4)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Antel, S. C. (1940). *Tanzimat maarifi*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Aristoteles, (2018). *Politika (Çeviri: Mete Tuncay)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Atay, H. (1983). *Osmanlılarda yüksek din eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ayas, N. (1948). *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve tarihçeler*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Benk, A. (1986). *Hukuk, Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi, (C. 11)*. İstanbul: Interpress Basın ve Yayıncılık A.Ş. adına Hürrem Fila, Baskı, Milliyet Gazetecilik A.Ş.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de çağdaşlaşma (18.Baskı)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berki, A. H. (1978). *Açıklamalı mecelle (Mecelle-i ahkâm-ı adliyye)*. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Beydilli, K. (2006). *Mustafa Reşit Paşa, TDVİA (C. 31)*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Bilmen, Ö. (2013). *Hukûk-i İslâmiyye ve istilâhâtı fıkhiyye kamusu (C.1)*. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Cürcânî, Ş. M. (1983). *Et-Tarîfât*. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Creswell, J. W. (2008). *Eğitim araştırmaları (3. Baskı)*. Upper Saddle River, NJ: Pearson International Baskı.
- Debbağoğlu, A. (1979). *İslâm iktisadına giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Doğan, R. (2006). Dinde bilgi eksikliği açikoturumu. 29 Ekim 2006 Tarihli Takvim Gazetesi, <http://www.sonmezktulu.net>
- Ergin, O. N. (1977). *Türk maarif tarihi (C. 1-2)*. İstanbul: İstanbul Yayınları.
- Eryarsoy, M. B. (2013). *İslam devlet yapısı*. İstanbul: Beka Yayınları.
- Eygi, M.Ş. (2018). Eğitim işlerimizi düzeltemezsek. 27 Ekim 2018 tarihli Milli Gazete, <https://www.milligazete.com.tr/makale/1736610/mehmed-sevket-eygi/egitim-islerimizi-duzeltemezsek>
- Fındıkoğlu, Z. F. (1947). *İçtimaiyat*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Gencer, B. (2017). *İslam'da modernleşme (4.Baskı)* Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Gözler, K. (2015). *Devletin genel teorisi (6.Baskı)* Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Güler, İ. (2011). *Dine yeni yaklaşımlar*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Halebî, İ.B.M. (1968). *İzahlı Mülteka- el Ebhur tercümesi (Çeviri: Mustafa Uysal, 2. Baskı)*. İstanbul: Dizerkonca Matbaası.
- Hamidullah, M. (1963). *İslam'da devlet idaresi (Çeviri: Kemal Kuşcu)*. Ankara: Nur Yayınları.
- İbn-i Haldûn, A. (2004). *Mukaddime, C.1, (Çeviri: Halil Kendir)*. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- İbn-i Âbidîn, M.E. (1982). *Reddü'l Muhtar Ale'd-Dürrü'l-Muhtar (Çeviri: Ahmed Davudoğlu, C. 1)*. İstanbul: Şamil Yayınları.
- İsfahânî, H. (2009). *el-Müfredat el-Fazu'l-Kur'an, Tahkik: Safvan Adnan Dâvûdî, 4.Baskı*. Beyrut: Dâru'ş-Şamiyye.
- İsfahânî, H. (2012). *el-Müfredat el-Fazu'l-Kur'an (Çeviri: Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, 3.Baskı)*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Kansu, N. (1930). *Türkiye maarif tarihi hakkında bir deneme (Birinci Baskı)*. İstanbul: Muallim Ahmet Halim Kitaphanesi.
- Karaman, H. (1996). *Fıkıh, TDVİA (C. 13)*. İstanbul: TDV Yayınları.
- Koçak, M. (2017). *Fıkıh usulü (4. Baskı)*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kubalı, H. N. (1950). *Devlet ana hukuku (Esas Teşkilat Hukuku), C.1*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası.
- Muhammed Suresi, 47/38.
- Nüceym, Z.İ. (1980). *El-Eşbâh ve'n-Nazâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Dâru'l-Baz.
- Öz, M. (2015). *Kanun-ı Kadim'in peşinde Osmanlı'da çözüme ve gelenekçi yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İ. (1966). *Türkiye'de din eğitimi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Siddîkî, M. (1990). *İslam dünyasında modernist düşünce (Çeviri: Murat Fırat ve Göksel Korkmaz)* İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taberî, M. B. C. (1995). *Tefsiri Taberi (Çeviri: Mehmet Keskin, C.3-5-6)*. İstanbul: Ümit Yayıncılık
- Tin Suresi, 95/4-5.
- Türcan, T. (2018). *İslam hukuku (7. Baskı)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1965). *Osmanlı Devleti'nin ilmiye teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yaltkaya, M. Ş. (1940). *Tanzimat'tan evvel ve sonra medreseler*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Yaman A. Ve Çalış H. (2018). *İslam hukuku*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.
- Yusuf Suresi, 12/40.
- Zerkâ, M. A. (2007). *İslam hukuk ekolleri ve maslahat prensibi*. İstanbul: Rağbet Yayınları
- Zeydan, A. (2012). *İslam hukukuna giriş*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Zuhayli, V. (1994). *İslam fikhı ansiklopedisi* (C.1). İstanbul: Risale Yayınları.